ІВАН ЄВГРАФОВИЧ БІЛЬШЕ НЕ НАЛЕЖИТЬ СОБІ

Іван Євграфович ще раз узяв зі столу тремтячими руками оповістку й, затамувавши дух, прочитав: "...з'явитись о 10 годині 20 листопада 1937 року до слідчого Парфугіна, кімната 13...

Сьогодні було 18 листопада, субота, отже, 20 число випадає на понеділок, що в народі вважають за важкий день, та й число кімнати — 13 — не віщувало нічого доброго...

Дванадцятирічний син Павло передав цю оповістку пізно ввечері, коли Іван Євграфович тільки-но повернувся з педради, що, як і завжди, затягнулась після лекцій допізна, і недбало сказав:

— Тут, тату, приходив якийсь військовий і просив передати тобі цього папірця.

Якби ж то просто військовий, а то ж — фельд'єгер, оперативних, чи як там ще вони називаються в НКВС! Звісно, хлопчина ще не тямить, які це загадкові й страшні слова "з'явитись о Ю годині", але Іванові Євграфовичу доведеться мучитись дві ночі й один день, поки він дізнається, чому, для чого й по що викликає його якийсь слідчий Парфутін. Мабуть, він єврей, як і багато інших слідчих у НКВС, тільки замаскувався для чогось під російське прізвище, — подумав Іван Євграфович і став перегортати в пам'яті все, що було протягом року, щоб догадатись причини теперішнього виклику. Торік, саме після Жовтневих свят, нагло померла дружина, захворівши на крупозне запалення легень. Це знають усі сусіди й учителі та учні в школі, бо висловлювали щире співчуття Іванові Євграфовичу, котрий у свої сорок вісім років став удівцем, а бідолашний Павло, чи Павлик, як звала його покійна мати, сиротою. Якби хтось запізно зацікавився наглою смертю дружини, то прийшли б з міліції, а не з НКВС. Ні, тут щось інше і, напевно, політичне, бо НКВС цікавиться політичними справами, а не

побутовими драмами. Але політика навряд чи могла стосуватись Івана Євграфовича. Досі він був зовсім непомітний учитель математики звичайної трудової школи в

Києві. Що має спільного математика з політикою? Анічогісінько! Біном Ньютона або, скажімо, логарифми потрібні всім — червоним, білим, монархістам і комуністам; без таблиці множення не обходилась жодна державна система, відколи стоїть світ. У всіх інших науках можна зробити політичну помилку, навіть у природознавстві можуть недостатньо висвітлити теорію еволюції, діалектику природи та іншу мудрацію, про яку писав ще Енгельс; а що вже казати про історію або літературу, де стільки небезпек збочити від генеральної лінії партії і впасти в буржуазну єресь: приміром, не викрив буржуазного характеру Великої французької революції, забув про класову суть усіх війн, поверхово огудив Троцького з його перманентною революцією замість засудити його й відмежуватись. І як це перукарі не побоялись назвати жіночу складну зачіску "перманент" — адже їм легко можна закинути троцькізм?.. А в літературі? Чи ж менше там отих підводних рифів, на які може наскочити необачна людина і зазнати аварії! От не прочитав ти виступу одного з секретарів ЦК КПУ Попова, де сказано: "Ми ніколи не простимо Шевченкові його націоналістичних настроїв у таких творах, як "Розрита могила'', "Якби ж то ти, Богдане п'яний" та інших", а ти й далі торочиш про "великого сина українського народу та його соціальне й національне значення" — і капець тобі: неодмінно попадеш в українські націоналісти, як це сталося з викладачем української літератури Порфиром Григоровичем Пономаренком, котрого забрали місяць тому. На жаль, мало хто з учителів розуміє, що газети тепер слід читати не стільки для того, щоб дізнаватись про новини в світі, скільки знати, що саме тепер заборонено й чому. Це стосується не тільки української літератури, а — літератури взагалі; переказують, що в одній російській школі в Києві посадили кількох дівчат-старшокласниць за "Серьожку Єсеніна", котрого "Москву кабацкую" вони продекламували на шкільному вечорі. Напевно, не обминуло лихо й їхнього викладача, котрий своєчасно не догледів, що Єсенінові твори тихцем вилучають не тільки з шкільних, а й з публічних бібліотек, і не подбав розтлумачити

своїм вихованцям дрібнобуржуазну стихію цього штрафного тепер лірика...

Інша річ — математика: за всіх змін влад і за зміни політики тої самої влади — двічі два буде чотири, а не п'ять або три. І все ж Івана Євграфовича викликають чогось до НКВС... А втім, — подумав Іван Євграфо-вич, — добре, що викликають, а не приїхали вночі й забрали, як два тижні тому викладача історії в їхній школі Василя Петровича Семенюка, трохи молодшого за Івана Євграфовича, в якого лишились напризволяще дружина й двоє дітей. Це Семенюкова й приходила нещодавно до Івана Євграфовича сповістити сумну новину. Може, в зв'язку з цим і викликають його до НКВС? Дуже можливо... Іван Євграфович пошкодував зараз заднім числом, що допустився такої необачності: висловив з розчулення своє глибоке співчуття засмученій Семе-нюковій і навіть дав їй на перший час десять карбованців. І як він тоді забув, що всякі, хай навіть звичайні людяні стосунки з родинами "ворогу народу", а тим більше матеріальна допомога їм — розцінюються тепер як політичний злочин!.. Але навряд чи Семенюкова розповідала комусь про це, — заспокоїв себе Іван Євграфович, — і ніхто про його вчинок не знає. Хіба що син, котрий у суміжній кімнаті готував тоді домашні завдання, міг прислухатись до їхньої розмови й розповісти потім у школі. Та ні, син не такий же дурний, щоб патякати про такі речі в школі чи поза школою. Тут, мабуть, ідеться про молодого вчителя літератури Порфира Григоровича Пономаренка. Ну, що ж — якщо запитають про нього, то Іван Євграфович скаже: "Знаєте: молоде — зелене, наплутало щось через недоумство, бо мало було підковане в педінституті, який нещодавно скінчило"... Така відповідь повинна задовольнити слідчого і не ляже тягарем на сумління Івана Євграфовича щодо свого молодого колеги.

А може, просто звернули увагу на самого Івана Євграфовича Капустяна? Але такого прізвища сам Іван Євграфович не надибував серед політичних діячів різних, ворожих до Радянської влади систем. Хіба що комусь у НКВС впало в очі його по батькові "Євграфович": чи не криється під ним соціальне походження від колишніх привілейованих

класів — графів, князів тощо? Дуже ймовірно, що теперішні молоді слідчі не знають і ніхто їм лосі не пояснив, що Євграфами звались раніш лакеї, прикажчики, сторожі й усяка соціальна дрібнота, а не люди з можновладних класів, ба навіть з інтелігенції. Ну Шо ж, Іван Євграфович пояснить, що його батько Євграф Пилипович Капустян був колись сторож київської хлоп'ячої гімназії; це можна ствердити навіть документально. Пусте! — заспокоївся був Іван Євграфович, але тут же згадав, що до нього інколи заходив історик Семе-нюк і розмовляв з ним далеко не на безневинні теми. Про що саме вони розмовляли, чи пак Семенюк говорив, а Іван Євграфович слухав, підтакував і коли-неколи посміхався?.. Важко пригадати все в деталях, але можна непомильно сказати, що у своїх висловах Семенюк дуже скептично, якщо навіть не вороже, ставився до всього, що відбувалось не тільки в школі, а й у всій країні. Слухати й не заперечувати — це вже політичний злочин, бо видає Івана Євграфовича за однодумця; чути все сказане й не донести куди слід — це другий злочин!

Іванові Євграфовичу стало страшно, ніби він уже сидить на слідстві й силкується якось виправдатись за свою політично-легковажну поведінку, і він намагався пригадати бодай окремі фрази, що їх випалив перед ним Семенюк. "Ми всі скидаємось тепер на тих циркачів, що балансують на слизькому канаті під банею цирку без рятівної сітки внизу..." "Далебі, навіть інквізиція за середньовіччя не спалила стільки єретиків..."

І тут Іван Євграфович пригадав чи не найстрашніше, що будь-коли казав йому Семенюк: "А до чого звели нас, педагогів, що мають тепер виховувати донощиків! Ви ж, певно, чули про "подвиг" Павлика Морозова, отого хлопчика десь на Уралі, що виказав свого батька-куркуля та його приятелів? Хтось убив цього Павлика, помстившись за донос, але його канонізовано, записано в червоні святці; спробуй хтось із викладачів гуманітарних предметів не сказати учням про цього новітнього героя! Навіть учитель географії, розповідаючи про Урал, не має права замовчати про героїчний вчинок Павлика Морозова... Далебі, ота середньовічна юстиція, котра Додержувалась правила "Доносчику —

первый кнут", була морально вища за нашу теперішню "педагогіку", яка повинна вихваляти донощиків..."

Тоді Іван Євграфович цілком погоджувався з Семе-нюком, що історія з доносом уральського хлопчика підриває в дітей авторитет батьків і взагалі антипедагогічна, але тепер йому стало страшно, що він не тільки чув, а й схвалював неможливо різкі вислови Семенюка. Може, Семенюк, не витримавши натиску на нього слідчого, й в усьому признався, бо інакше як би НКВС дізнався про думки Івана Євграфовича? Тоді в кімнаті вони були сам на сам. Але тут Іван Євграфович пригадав, що в сусідній кімнаті готував тоді домашні завдання Павло, чи Пав* лик, як звала його покійна дружина. Івана Євграфовича прикро вразила подібність імен: Павлик, його син, і Па* влик Морозов, і йому стало холодно під серцем...

Невже син міг розповісти в школі своїм товаришам про розмови вчителя історії з своїм батьком? Тоді зрозуміло, що Івана Євграфовича викликають за свідка. Взагалі, з ким син у класі товаришує й з ким водиться поза школою, коли ганяє десь надворі? Адже після смерті дружини Іван Євграфович зовсім занедбав виховання сина: йому ледве вистачало часу купити потрібне в крамницях і приготувати для себе й сина страву, бо день забирали лекції в школі, а вечорами треба було сидіти й перевіряти письмові вправи учнів дома. Полишений на самого себе, Павко міг зблизитись хтозна з ким і докотитись хтозна до чого. Навіть до доносу на свого вчителя!

Наступного дня, в неділю, за ранковим чаєм Іван Євграфович, приховуючи своє занепокоєння, спитав, ніби між іншим, сина:

— А які в тебе оцінки з історії?

— З історії? — здивувався син. — У Василя Петровича менше за "четвірку" ніколи не бувало, а Козерог ще не викликав мене.

— Який це Козерог?

— Та новий же викладач історії Козелець. Це ми так прожали його в класі.

В інший час Іван Євграфович, мабуть, спитав би сина, як його, Івана Євграфовича, прозивають у класі й взагалі в школі, але зараз було не до того.

— Тату, а за що арештували Василя Петровича? Він завжди розповідав, бувало, щось цікаве, чого й у підручниках не вичитаєш? Ми всі його дуже любили...

Навмисне одводить підозру, напускає ману непричетності до підлого вчинку? — промайнуло в думці Іванові Євграфовичу, і він, знизавши плечима, про всякий випадок тихо відповів:

— Можливо, накоїв щось недобре поза школою. Невинних у нас не арештовують же.

Сина ніби задовольнила батькова відповідь, і він повіявся кудись із дому, а Іван Євграфович ще довго сидів перед прохололою склянкою чаю і думав. Чи не навмисне син учора удав таке байдуже обличчя, коли передавав йому виклик до слідчого НКВС і нічого не спитав? Невже він з хлоп'ячої цікавості не прочитав того папірця, що приніс "якийсь військовий", тоді як досі до них ніколи не приходили ніякі військові? Невже дитяче марнославство штовхнуло його спробувати зажити слави українського Павлика Морозова, щоб прочитати в газеті: "Піонер Павлик Капустян допоміг органам безпеки викрити підлого ворога народу, котрий приховувався під личиною радянського вчителя"? Чи ж подумав він, яку біду накликає своїм доносом на батька, який на першому ж допиті може перетворитись із свідка на обвинуваченого? І що буде тоді з ним самим без батька й матері?.. Щаслива Катерина Михайлівна, що

померла торік, не доживши до страшного лиха з її чоловіком і ганьби через сина!..

Іванові Євграфовичу захотілось зараз і самому вмерти, ніж іти завтра свідчити проти розумного й дотепного Семенюка, якому вже нічим не допоможеш, бо сумна доля його визначена: адже не чути було, щоб хтось із забраних уночі повертався після слідства чи суду додому...

Але жиги — треба, хоч би й для того ж сина, котрий через дитяче недоумство спричинився до такої халепи...

І Іван Євграфович у тяжкому роздумі заходив по кімнаті, припускаючи можливі запитання на допиті й шукаючи відповіді на них, щоб бодай самому якось викрутитись із біди.

Аж надвечір, коли зголоднілий син повернувся додому, Іван Євграфович похопився, що після ранкової недопитої склянки чаю сам нічого не їв, а давно вже час і пообідати. Нашвидкуруч підігрів синові те, що лишалось від учорашнього обіду, й заходився варити страву на три дні, бо завтра все може статись...

Павло, ніби ніде нічого, впорав борщ і котлету і сів за домашні завдання. Це трохи похитнуло підозру Івана Євграфовича, але цю, може, останню ніч у себе вдома він майже не спав. Безліч разів Іван Євграфович перевертався з боку на бік, намагаючись заснути, щоб ранком іти на виклик із свіжою головою, але тільки на короткий час падав у забуття. Хоч підозра на сина майже остаточно розтанула, проте різні, інколи дуже суперечливі думки палили мозок і краяли душу. Він навіть подумав, чи це не навмисно, щоб вимучити його й спаралізувати мозок, викликано не напередодні, а заздалегідь?

Він устав з ліжка о шостій ранку, коли надворі було ще зовсім темно. Може, насушити б сухарів і взяти зміну білизни на всякий випадок? Та цей намір він одразу ж відкинув: слідчий подумає, що я почуваю за

собою провину і знаю, що мене посадять. Ніяких сухарів, білизни, мила й зубної щітки! Тільки побільше цигарок, бо, нервуючись, будеш курити багато.

Іван Євграфович збудив сина трохи раніш, ніж звичайно, добре нагодував сніданком, випивши сам про око людське тільки склянку чаю, бо їсти йому зовсім не хотілось. Трохи повагавшись і стримуючи хвилювання, сказав синові удавано по-діловому:

— Мене можуть послати у відрядження... перевірити стан викладання математики на периферії, то це тобі п'ятнадцять карбованців на час моєї відсутності. Розуміється, витрачай гроші ощадно, щоб вистачило до мого повернення.

Павло нерішуче взяв гроші й здивовано подивився на батька, але Іван Євграфович поспішив швидше спровадити сина до школи, навіть не попрощався з ним, хоч як йому хотілось, може, востаннє обійняти свою єдину дитину.

Він одягнув пальто, надів стару кепку і, перш ніж вийти, може, востаннє, присів для годиться на стілець. Оглянув сумними очима покій, важко зітхнув і, хоч лишалося до виклику півтори години, поквапно вийшов з дому.

Усе виявилось зовсім не таким, як уявлялось Іванові Євграфовичу. У бюро перепусток чоловік у військовому, здається, байдужий до всього на світі, мовчки взяв оповістку, яку обережно простягнув йому у віконечко Іван Євграфович, виписав перепустку й неохоче, на прохання Івана Євграфовича, пояснив, як пройти до кабінету № 13.

З похололим серцем Іван Євграфович увійшов за якусь хвилину через високі двері великого сірого будинку, чемно показав закам'янілому, як монумент, вахтерові перепустку і боязко, мов по кризі ступаючи, пішов довгим коридором.

Тут була мертвотна тиша, і зовсім не чути було ані-звідки ні зойків, ні стогонів допитуваних, як сподівався Іван Євграфович, лиш здалека, наближаючись десь назустріч, хтось тріскотливо ляскав для чогось пальцями. З-за повороту коридора з'явились дві постаті, але, побачивши Івана Євграфовича, задня, озброєна наганом, постать суворо наказала передній обернутись і щільно притулитись до стінки. Це когось, може, Порфира Григоровича або Василя Петровича, ведуть на допит чи з допиту, і то для того, щоб вони не побачили мене, а я їх, конвоїр здалека ляскав пальцями, — тужно подумав Іван Євграфович і, щоб не накликати на себе нарікань, круто повернув голову в протилежний бік.

Перед кабінетом № 13 Іван Євграфович спинився, перевів дух і легенько постукав. Ніхто з кабінету не відповів. Тоді Іван Євграфович постукав дужче, і зсередини почулось: "Увійдіть!"

І слідчий Парфутін, як побачив Іван Євграфович, — зовсім не єврей, а немолода вже людина з синцями під очима і пасмом сивого волосся на голові.

— Капустян? Іван Євграфович? — спитав він і поклав на стіл подалі перепустку.

"Починається..." — майже з розпачем, як перед стрибком у прірву, подумав Іван Євграфович, але слідчий приязно подивився на перелякане обличчя Івана Євграфовича і запропонував сісти.

— Ми знаємо вас, Іване Євграфовичу, як чесну, порядну радянську людину, от саме тому я і викликав вас у одній делікатній справі, — сказав спокійно, просто, як по-діловому, слідчий, але Іван Євграфович насторожився. "Це, як кажуть, фіглі-міглі, підступний маневр, щоб несподівано приголомшити обвинуваченням, — подумки сказав собі Іван Євграфович, — будь обережний і не піддавайся улесливим словам, бо ось зараз вилатать: "І як же ви, радянська людина, могли докотитись..." Але слідчий сказав інше:

— Ви, безперечно, знаєте, що в нас тепер відбуваю-ться численні арешти...

Іван Євграфович ще більше насторожився і мовчав, а слідчий казав далі:

— Серед такої маси арештованих, дуже можливо, є чимало невинних людей, але ми не можемо їх випускати, бо це була б дискредитація органів, бо тоді б на всіх перехрестях обиватель шепотів: "Беруть ні за що, хапають невинних людей!" А чому, справді, ми інколи арештовуємо невинних людей, — ви подумали про це?

Іван Євграфович зовсім розгубився й не знав, що відповісти.

— А тому, — вів далі слідчий, — що ми змушені користуватися недоброякісною інформацією. Хто нас інформує? Це люди з великими гріхами проти Радянської влади в минулому — всякі білогвардійці, петлюрівці тощо, котрі тремтять за власну шкуру і готові на всяку підлоту, аби зберегти себе; по-друге, це платні агенти, які зацікавлені в тому, щоб побільше заробити... Серед цієї публіки я майже не бачу об'єктивних, порядних людей. А що нам лишається робити, на кого спиратись, коли чесні люди всіляко уникають допомагати нам. От запропонуй вам співробітничати з нами, так ви ж замахаєте руками: не хочу, не буду, одчепіться від мене! Бо ви, як і багато інших, ще живете старими уявленнями, ніби співробітничати з органами — це щось ганебне, неетичне, принизливе, а тим часом...

— Ви пропонуєте мені стати сексотом? — тихо спитав Іван Євграфович, котрий уже оговтався від попереднього страху, щоб відмовитись від такої пропозиції.

— Іване Євграфовичу! Як вам не соромно! "Сексот"! Може, ще скажете: філер, шпигун, сищик? Ай-яй-яй!.. А ще культурна людина, педагог, якому довірили виховувати підростаюче покоління!

Іван Євграфович відчув, що сплохував, і засмикався на стільці, але разом із тим заспокоювався: як видно,

Його не збираються арештовувати, скидається на те, що Його ніби сватають.

— Подумайте серйозно, Іване Євграфовичу, як то було б добре, коли б такі чесні люди, як ви, не сахались би від нас> а допомагали б нам. От, приміром, до нас надійшла негативна інформація про ваших колег у шкоді... — Слідчий глянув у якогось папірця в шухляді — Пономаренка й Семенюка. З інформації ми знаємо про них тільки погане, а як ми можемо перевірити, чи це відповідає дійсності, чи це пустопорожній наклеп? От якби з нами співробітничала така людина, як ви, ми могли б, перше ніж арештовувати цих людей, удатись до вас по правдиву, об'єктивну інформацію і на підставі її робити належні висновки. Скільки б тоді ми уникнули б помилок, а ви — врятували б невинних людей!

Іван Євграфович замислився: у пропозиції слідчого, власне, не було нічого ганебного. Що за ганьба в об'єктивній інформації, написаній на будь-яку адресу, хоч би й на адресу НКВС! Якби раніш пристати на таку пропозицію, можна було б урятувати Порфира Григоровича й Василя Петровича від арешту, а їхні родини не зазнали б тоді тої скрути, в якій опинились тепер.

— Чи, може, вам здається, — лагідно посміхнувся слідчий, — що ми жадаємо від вас стояти на розі вулиці з наставленим коміром і насунутою на самі очі кепкою, щоб стежити за якимось підозрілим типом, або в школі провокувати вчителів усякими анекдотиками на контрреволюційні висловлювання? Фе, як це щдко! Соромно навіть припустити щось подібне!..

Обличчя слідчого стало поважне, майже урочисте:

— Ні, ми за чесну роботу. Конкретно це виглядало б так: от, приміром, нас зацікавила якась людина, про яку ми ще не маємо точних, перевірених, відомостей. Ми звертаємось до вас і просимо дати нам об'єктивну характеристику цієї людини. Чуєте, Іване Євграфовичу, — об'єктивну! Якщо ви знаєте цю людину з хорошого боку, то так і пишіть, нам не треба інсинуацій. Але якщо ви знаєте про якісь ворожі наміри в цієї людини, ви од-верто про це напишете, як це повинен зробити кожний радянський громадянин, навіть не зв'язаний з нами, бо затаювання таких речей, як відомо, карається законом...

Так що ж тепер заважає вам прийняти нашу пропозицію? Чесність? — ні. Порядність? — теж ні. Совість? —також ні.

Усяке вагання зовсім розтануло в Івана Євграфовича, і він розсудливо промовив:

— На це я пристаю...

— Так, значить, — згода? — зрадів слідчий.

— Я згоден, — зовсім твердо відповів Іван Євграфович.

— Отак би й одразу!

Слідчий підвівся з крісла і через стіл потиснув здивованому Іванові Євграфовичу руку: — Тепер ми — свої люди!

Іван Євграфович зніяковіло закліпав повіками, а слідчий дістав із шухляди чистий бланк і посунув його до Івана Євграфовича.

— Тепер лишається виконати маленьку формальність... Ви, мабуть, розумієте, що все ж таки — це справа таємна. Про неї ніхто не повинен знати. Сюди ви більше не будете приходити, а зв'язок ми будемо підтримувати через явочну квартиру, адресу якої я вам зараз дам. Туди

вас викликатимуть на зустрічі і туди ж ви писатимете, в разі виникне потреба, а також здаватимете матеріал. Ніколи не підписуйтесь власним прізвищем, а тільки "кличкою", яку вам треба зараз обрати. "Кличку" будемо знати тільки ви і ми.

Іван Євграфович спохмурнів. Йому зовсім не імпонував флер якоїсь непотрібної таємничості, що ним огортав слідчий таку звичайну справу, як писання об'єктивної правди; насторожувало слово "матеріал" і вже зовсім не подобався вислів "кличка", наче вдеться про собаку, а не людину.

— У чому річ? — спитав слідчий, побачивши зміну в обличчі Івана Євграфовича.

— Та ось оце "кличка"

— Це те саме, що й "псевдонім". Хіба не знаєте, що в партійних документах дореволюційного періоду теж писалось "партійна кличка"? У нас в офіційному вжитку цей термін теж усталений, і змінювати його ми не будемо, — невдоволено пояснив слідчий і нетерпляче спитав: — Так як же буде ваша... ваш псевдонім?

Іван Євграфович розгублено розвів руками:

— Якщо це так потрібно, то нехай буде не "Капустян", а "Капустянський".

— Е ні, так не піде! — категорично заперечив слідчий. — У кличці не повинно бути ніякої капусти. Вигадайте щось інше.

Іван Євграфович подумав трохи і, запитливо дивлячись на слідчого, сказав:

— Ну тоді — "Гороховський"?..

— Це так-сяк підійде. А тепер візьміть перо й пишіть: "Я, Капустян Іван Євграфович, 1889 року народження, зобов'язуюсь тримати в суворій таємниці свої зв'язки з органами НКВС і виконувати всі дані мені доручення. Моя кличка в зносинах з органами НКВС — "І. Гороховський".

Що писав далі на тому триклятому бланку — Іван Євграфович згодом ніяк не міг пригадати, бо, мов у трансі, писав завороженою рукою чужі слова. Тільки й лишились у пам'яті, як два міцно прибиті цвяхи, слова "зобов'язуюсь" і "кличка — І. Гороховський".

Мов у тумані, пригадував потім Іван Євграфович, як слідчий, подаючи йому підписану перепустку, потиснув руку й сказав: "Бажаю успіху!", але чи то було щире побажання, чи в ньому крилась іронія — Іван Євграфович так і не міг збагнути.

І все ж, вийшовши з будинку НКВС на свіже повітря, Іван Євграфович відчув радість буття. Чи то справді розпогодилось, чи день сьогодні був зовсім не такий похмурий, як здалось Іванові Євграфовичу, коли ранком ішов сюди, — і в природі, і на душі було сонячно. Хоч би там що, а все обернулось таки добре для Івана Євграфовича! Він, як кажуть картярі, лишився "при своїх". Ба навіть він матиме тепер змогу рятувати інших людей. Не діждуть вони, щоб Іван Євграфович допомагав запроторювати людей у темні підвали. Дзуськи!.. А те, що слідчий обставив таємничістю виклик Івана Євграфовича до НКВС, — пусте. Там звикли до таємничості і без неї не можуть ступити й кроку. Розуміється, про розмову з слідчим нікому не треба казати; навіть у школі Іван Євграфович пояснить, що пропустив лекції через недугу, тільки й того. Головне, що відпали всі його страхи, він вільний і йому поки що нічого не загрожує.

Іван Євграфович був у такому доброму настрої, щ0 не спитав сина, коли той повернувся з школи досить пізно, куди й для чого той витратив із даних йому грошей аж три карбованці.

Два тижні Івана Євграфовича нікуди не викликали, і він став думати, що про нього забули, та ось пошта принесла йому в звичайному конверті маленького папірця: "З'явитись 4 грудня 1937 року на відому вам адресу о 16.00" Підпис був нерозбірливий, але стиль мало був схожий на парфутінський лаконічно-імперативним змістом, що скидався більше на наказ, ніж на запрошення, тоді як Парфутін справив на Івана Євграфовича враження чемної, одвертої людини.

Того дня лекції в школі кінчались у Івана Євграфовича о 15 годині, і він трохи раніше прийшов на "відому адресу" — до одноповерхового особняка, що нічим особливим не відрізнявся від безлічі подібних будинків у Києві. На дзвінок двері відчинила немолода жінка, теж без якихось особливих прикмет, і спитала:

— Ви — Гороховський?

Іван Євграфович спочатку зніяковів, почувши "кличку" замість свого прізвища, але отямився й закивав головою:

— Так, так, я — Гороховський. — Навіть повторив для чогось: — Гороховський...

Немолода жінка ввела його в маленьку залу, схожу на приймальню в дантиста, і, пропонуючи сісти в м'який фотель, коротко сказала:

— Людина, котра має з вами зустрітись, зараз прийде. Почекайте трохи. — І вийшла.

Іван Євграфович з цікавістю оглянув залу явочної квартири, шукаючи в ній якихось таємничих ознак, але це було звичайне приміщення з фікусом у кадці та олео-графіями на стінах, серед яких увагу Івана Євграфовича привернула "Тайна вечеря" Леонардо да Вінчі. "Може, це і є прикмета маленького філіалу тої установи, де все утаємничене?" — подумав Іван Євграфович, коли в кімнату увійшов високий чоловік у

цивільному. Коротко підстрижений, він кивнув головою на знак привітання і, не ручкаючись, сів на стільця проти Івана Євграфовича.

— Ви знаєте, — спитав він, — секретаря вашої рай-наросвіти Поліщука?

— Знаю, — відповів Іван Євграфович.

— Напишіть на нього характеристику і через три дні принесіть. У вас у школі коли кінчаються лекції сьомого грудня?

— О п'ятій вечора.

— Рівно о шостій я чекатиму.

Високий чоловік підвівся й, кивнувши на прощання, пішов.

Івана Євграфовича трохи здивувала офіційно-холодна поведінка високого, але він тут же пояснив її собі: це, мабуть, звичайний виконавець, щось на зразок кур'єра в установі. Такий інакше й не міг поводитись.

Того ж вечора Іван Євграфович сів писати характеристику.

"Поліщук Микола Гнатович — людина дуже патріотично настроєна..."

Іван Євграфович подумки посміхнувся: напиши таке років десять тому, ох, як накинулись би на нього: що за білогвардійська термінологія — "патріотизм"! Хіба невідомо, що в світового пролетаріату нема й не може бути ніякого патріотизму, а є тільки інтернаціоналізм! Але "времена и нравы меняются", і нині слово "патріотизм" вбирає в себе всі чесноти, які повинен мати кожний радянський громадянин.

Написавши про цю рису Поліщука, що гарантувала тому безпеку, Іван Євграфович відбувся далі загальниками: "добре знається на своєму ділі", "працьовитий", "сумлінний", "з людьми привітний" тощо.

Закінчивши писати, Іван Євграфович лишився вельми задоволений, що вдало виконав завдання, а головне, врятував симпатичного Поліщука від можливого арешту: Іванові Євграфовичу там вірять, він і вони тепер свої люди, як сказав Парфугін.

Точно в призначений час Іван Євграфович здав сьомого грудня високому чоловікові характеристику. Той мовчки прочитав її і спитав:

— А зава райнаросвіти Прокоповича знаєте?

— Більш-менш.

— Напишіть і на нього характеристику. Через п'ять днів принесіть сюди о 18.00.

Іван Євграфович трохи здивувався, що на Прокопо-вича йому дають не три дні, а п'ять, проте одразу ж пояснив собі: це, мабуть, що я сказав не просто "знаю", а — "більш-менш", тому й дають більше часу, щоб я міг, на їхню думку, ліпше розпізнати Прокоповича. Давайте, давайте, товариші, мені більше часу, але наслідки однаково будуть ті ж, — посміхнувся Іван Євграфович.

Того ж вечора він сів писати характеристику на Прокоповича.

"Усім відомий патріотизм тов. Прокоповича, який проявляється в кожному його виступі й у загальному керівництві наросвітою. Тов. Прокопович сам колишній педагог і добре знає шкільне діло та його потреби..."

Хоч Іван Євграфович був у офіційних стосунках з Прокоповичем, знав його здалека, як і кожний учитель їхнього району, але чом не одвести небезпеку і від свого начальства? Далі Іван Євграфович написав для годиться кілька загальників: "Чемний з підлеглим", "Уважний до кожного, хто до нього звертається" тощо.

12 грудня в призначений час Іван Євграфович приніс характеристику на Прокоповича. Той самий високий чоловік, до якого вже став звикати Іван Євграфович, безпристрасно прочитав нову характеристику і сказав:

— А тепер напишіть характеристику на Прийменка, що працює у вашій школі. Три дні вам вистачить?

Доната Карповича Прийменка, викладача природознавства, Іван Євграфович добре знав уже кілька років, і для написання характеристики йому досить було б і одного дня, але що це вони так напосілись на Івана Євг-рафовича — пиши й пиши характеристики! І йому стало здаватися, що він мусить тепер працювати не тільки на своїй педагогічній ниві, а ще й, мовби за сумісництвом, на якійсь безплатній нецікавій роботі, котру йому накинуто порядком громадського навантаження. Це не подобалось Іванові Євграфовичу, але не скажеш же про це високому, котрий не інакше як служить у НКВС за попихача, а не виконує якісь поважні функції.

Характеристику на Доната Карповича Прийменка, компанійську людину веселої вдачі, що любив сам посміятись і насмішити інших, Іван Євграфович також написав того ж вечора, не відволікаючи надалі. Він не поскупився на схвальні епітети: "широко ерудована людина", "закоханий у свій предмет учитель", "активний громадський працівник", розуміється, не забувши написати на початку характеристики: "патріот, що всіма силами прагне прищепити патріотизм і своїм учням"

Іван Євграфович лишився дуже задоволений своїм новим витвором, певний, що одвів грозу й від Доната Карповича, надавши тому

можливість і далі безжурно веселитись серед зовсім невеселих теперішніх обставин.

Наступного дня в Івана Євграфовича, Доната Карповича й нового викладача української літератури Палянички, який посів місце Порфира Григоровича Понома-ренка й до якого ще не придивився як слід Іван Євграфович, були "вікна" і вони залишилися втрьох в учительській пересидіти порожню годину. Робити було нічого, і вони гаяли час, розмовляючи про різні шкільні справи.

— Добре вам, викладачам точних наук, — з року в рік можете викладати одне й те ж, не припасовуючись до змінних обставин, а що накажете робити нам, нещасним гуманітарникам? Як подавати тепер учням, скажімо, Пушкіна — чи й далі згадувати, що він камер-юнкер при дворі Миколи Першого, дворянин, автор вірша "Нет, я не льстец, когда слагаю царю хвалу", чи мовчати про це? У якому аспекті подавати вступ до "Руслана и Людмилы"? Пам'ятаєте:

У лукоморья дуб зеленый, Златая цепь на дубе том, И днем и ночью кот ученый Все ходит по цепи кругом. Идет направо — песнь заводит, Налево — сказку говорит. Там чудеса, там леший бродит, Русалка на ветвях сидит...

Що це, як не казочка для дошкільнят? Але туг на Допомогу нам прийшли словесники-штукарі, котрі так осучаснили її, що вона стала цікавою не тільки школярам, а й дорослим. Чули?

У лукоморья дуб срубили,

Златую цепь в торгсин * снесли,

Русалку паспорта лишили,

А лешего сослали в Соловки.

То место взято на заметку,

На нем теперь звезда горит,

И об успехах пятилетки

Сам Сталин сказки говорит.

* Торгсін, або торгівля з іноземцями — крамниці, де за золото й долари можна було купити будь-які продукт й делікатеси.

Обличчя Доната Карповича розпливлось у добродушну усмішку. Він підсунув стільця до Палянички й перепитав:

— Як, як кінець?

— Хозяин сказки говорит, — загадково посміхаючись, відповів Паляничка.

— Оце так утнули! Виходить, замість "кота ученого"? Ну й дотепні ж каналії! — відкинувся на спинку стільця й голосно зареготав Донат Карпович.

Іван Євграфович посміхнувся також, але поспішив погасити на обличчі усмішку: на людях це небезпечно, хоч йому й подобались дотепні політичні анекдоти, яких хіба що тільки Велика французька революція породжувала так багато, як наша радянська дійсність, — не раз думав Іван Євграфович, але уникав їх слухати, надто ж в товаристві, бо, гляди, ще ненароком попадеш у свідки, а потім не збудешся клопоту!

Звісно, в характеристиці на Доната Карповича Іван Євграфович ні словом не згадав ані про цей слизький вірш-анекдот, ані про те, як

реагував на нього сміхун Донат Карпович. Для чого? Не він же укладав того вірша, а посміятись з чужого дотепу — хіба злочин? До того ж Іван Євграфович зобов'язався давати об'єктивну характеристику, а не писати доноси на все, що бачить і чує навколо.

15 грудня Іван Євграфович здав характеристику в призначений час, і високий, спокійно прочитавши її, як і попередні, пішов собі, нічого не сказавши про чергову зустріч. Це трохи здивувало Івана Євграфовича, але він одразу ж пояснив собі: мабуть, їх більше ніхто не цікавить у нашій школі, а втім, не виключено, що його "шефи" (так став називати подумки Іван Євграфович людей з органів безпеки) переконатись нарешті в непридатності його для їхньої роботи: що їм до пісних інформацій Івана Євграфовича, коли вони полюбляють смажене!

Але Іван Євграфович помилився.

Другого дня він одержав не поштою, а приніс увечері фельд'єгер лаконічного папірця за підписом слідчого Пар-фугіна: "З'явитись 17 грудня о 10.00 на відому вам адресу".

Така швидка реакція на останню характеристику збентежила Івана Євграфовича, і він з важким передчуттям наступного ранку натиснув кнопку електричного дзвінка відомого йому особняка.

Передчуття не зрадило Івана Євграфовича: на зустріч із ним цього разу прийшов не високий, а сам слідчий Парфутін.

Навіть не привітавшись з Іваном Євграфовичем, Парфутін підійшов і голосом, повним сарказму й обурення, сказав:

— Так що ж це ви, шановний, надумали з нами в бі-рюльки грати?!

— Як? — тихо спитав приголомшений такою зміною в поводженні з ним Іван Євграфович і зблід.

— Замість всебічної серйозної характеристики тої особи, що нас цікавить, ви пишете пустопорожні трафарети: "працьовитий", "уважний", "чемний" Кому потрібні ці ваші фітюльки? Чи ви думаєте, що ми такі ло-повухі й не бачимо ваших зусиль замовчати про головне? Та ви просто приховуєте від нас політичне нутро людини, яку ви добре знаєте. Ні, так діло не піде! З усього видно, що нам доведеться змінити нашу думку про вас...

— Я писав те, що знав, — ніяково пробурмотів Іван Євграфович, відчуваючи, як холоне йому серце й тремтять руки.

—— І ви ще смієте запевняти нас, що писали все, що знаєте? — підвищив голос Парфутін.

— Я писав усе, — зовсім тихо промовив Іван Євграфович.

— А чого ж, дозвольте вас спитати, ви ні словом не згадали про перероблено "Руслана и Людмилу", га?

Івана Євграфовича охопив жах: хто ж це виказав? Не інакше як той новий учитель Паляничка, бо не міг же Донат Карпович, якому так заімпонувала переробка "Руслана и Людмилы", донести на самого себе. Виходить, у школі є зв'язаний з НКВС не тільки він, Іван Євграфович, а й Паляничка, а може, й ще хтось, котрий пише "характеристики" й на нього...

— Прийменко не переробляв "Руслана и Людмилу", тому я і не писав про це, — тільки й спромігся сказати Іван Євграфович на виправдання не стільки Доната Карповича, скільки самого себе.

— А хіба, як реготав Прийменко, слухаючи цю контрреволюційну переробку, не досить характеризує його політичну фізіономію? Ні, ви таки більше схожі на однодумця тих людей, а не на об'єктивного інформатора. Боюсь, що нам доведеться зробити належні оргвисновки...

Від останніх Парфутінових слів Івана Євграфовича кинуло в жар. Широко вживане в офіційній практиці слово "оргвисновки" тягло за собою великі прикрості, починаючи від увільнення з роботи й кінчаючи далекими таборами, а то, гляди, й "розстрілярієм". Туг було вже не до рятування інших, а треба було якось рятуватись самому від раптом навислої небезпеки, і Іван Євграфович, знітившись, як учень, що прошпетився в тяжких пустощах, винуватим голосом промовив:

— Прошу вибачити мені мою невправність... Брак досвіду й нерозуміння завдання. Постараюсь виправити свою помилку.

— То-то ж бо! — суворо проказав Парфугін. — Напишіть характеристику на Бухальцева і через тиждень принесіть сюди. Я сам прийду по неї в цей же час.

Не ручкаючись, а лише кивнувши головою, Парфу-тін вийшов, залишивши Івана Євграфовича у вельми пригніченому стані.

Олега Костянтиновича Бухальцева, викладача німецької мови в їхній школі, Іван Євграфович знав кілька років, але нічого певного не міг про нього сказати. Середніх літ чоловік, стриманий, відлюдькуватий, Бухаль-цев ні з ким із своїх колег не зближувався, не бував ні в кого в гостях і не запрошував до себе. Іван Євграфович не знав навіть, одружений він чи ні. Завжди мовчазний, Бухальцев, кінчивши лекції, приносив до вчительської класний журнал і зникав із школи. Мовчав він, звичайно, й на педрадах, і його голос можна було почути лише тоді, коли він мусив звітувати про оцінки учнів з німецької мови. Говорив він по-російському, що не подобалось Іванові Євграфовичу: у школі, на думку Івана Євграфовича, вчитель повинен говорити мовою викладання цієї школи, але цього не поставиш на карб Бухальцеву в характеристиці на нього. Він був дуже вимогливий до своїх учнів, і вони побоювались свого "німчури", як прозвали Бухальцева в школі, через що й успішність з німецької мови була досить висока, але й про це не слід писати в характеристиці, щоб вона не обернулась на "не потрібну нікому фітюльку". А що ж писати?..

Іван Євграфович опинився в становищі учня останнього класу, котрому на випускному іспиті загадано писати твір на тему, до якої він зовсім не готувався. А писати треба. Конче треба, бо в Парфугіновому тоні тепер чулося не прохання, а наказ. До того ж суворий наказ.

Чотири дні Іван Євграфович не зважувався сісти писати характеристику на Бухальцева, боячись не задовольнити вимог Парфутіна і разом із тим не стати самому безсоромним брехуном, котрий зводить на людину вигаданий наклеп. У вчительській він став пильно приглядатися до Бухальцева, коли той ненадовго з'являвся там, навіть одного разу спробував заговорити з ним, але це нічого не дало. На зауваження Івана Євграфовича, що морози надворі останнім часом збільшились, Бухальцев коротко відповів, що на те й зима, щоб були морози, і пішов із школи. Зволікати далі вже не можна було, і, розірвавши кілька чернеток, Іван Євграфович нарешті шостого дня спромігся написати цю прокляту характеристику.

"Олег Іванович Бухальцев дуже потайна, мовчазна людина, що мимоволі виникають деякі сумніви щодо нього: мовчить, не висловлюється — значить, таїть щось У собі, а що саме — невідомо. Можна лише здогадуватись, що ця відлюдність приховує настрої, не властиві радянській людині. На загальних учительських зборах, де обговорюють вчинки викритих ворогів народу, він ніколи не бере слова, а коли голосують за найвищу кару мерзенним злочинцям, Бухальцев хоч і підіймає руку "за", але робить це останнім і з видимим невдоволенням.

У школі він ніколи не затримується і після своїх лекцій зникає невідомо куди. Простежити за ним я не маю змоги, бо зв'язаний своїми лекціями.

Видає він себе за росіянина, але чи справді так воно є? Його прізвище, ім'я та по батькові викликає в мене сумнів: може, він зовсім не Олег Іванович Бухальцев, а Оскар Конрадович Бухгольц? Це треба добре перевірити, але це — поза моїми можливостями.

Більше нічого не міг видобути із себе Іван Євграфович і в призначений день одніс свою вимучену працю Парфутіну.

Парфутін спокійно прочитав характеристику і сказав:

— Це вже більш-менш те, що треба, але чому ви не написали його адреси?

— Та я ж і сам її не знаю.

— Дізнайтесь і повідомте нас. Тепер схарактеризуйте вашого фізкультурника. Взагалі самі виявляйте ініціативу, шукайте об'єктів для своїх спостережень; ми не обмежуємо вас часом. Непогано було б, коли б ви перенесли свої спостереження і за межі своєї школи: не весь день ви в ній сидите, а нас цікавить все й усі.

Парфутін лишився, видимо, задоволений останньою характеристикою, навіть на прощання сухо потиснув Іванові Євграфовичу руку.

Іван Євграфович полегшено зітхнув: страшна небезпека, либонь, відсунулась від нього, але надалі слід шануватись, щоб не накликати халепи знову.

Писати характеристики стало йому набагато легше. Івана Євграфовича не турбувало, що раз у раз йому бракувало конкретних фактів, бо він давав тепер волю всяким здогадам і припущенням, адже його основне завдання — сигналізувати, як кажуть офіційні промовці, а докопатись до фактів органи НКВС зможуть і без його участі.

Дивувало тільки Івана Євграфовича, чому ні до Прийменка, ні тим більше до Паляниччки не застосовано ніяких оргвисновків? На всякий випадок Іван Євграфович став бокувати від обох.

Він легко, без труднощів написав негативну характеристику на дженджуристого, видати, невисокої моральної чистоти фізкультурника, до якого почував давно вже антипатію; став, не чекаючи вказівок згори, писати характеристики й на інших шкільних колег, тільки обминав викладача української літератури Паляничку: якщо тому минулася переробка "Руслана и Людмилы", то краще такого не чіпати, бо, мабуть, він і сам пише на інших характеристики.

Іванові Євграфовичу Парфутін дозволив здавати "матеріал" господині явочної квартири, не чекаючи спеціального виклику, і він став учащати до одноповерхового особняка, викликаючи, як йому здалося, подив на обличчі господині.

Єдине, що залишалося неперейденим завданням, це — знайти об'єкти для спостережень поза школою. Адже після смерті дружини Іван Євграфович ні до кого не ходив і, власне, ні з ким не знався. Але й туг йому несподівано поталанило.

Повертаючись одної суботи ввечері з школи додому, Іван Євграфович зустрівся біля дверей з своїм квартирним сусідою Прокопом Степановичем Хмельком. Той чемно привітався і, як завжди суботами, поспішав на вечірню до церкви. Людина в літах, Хмелько хворів на вітову хворобу й був німий. І враз Іванові Євграфовичу сяйнула думка: а чом Хмелько не може стати для нього потрібним об'єктом? Що заважає Іванові Євграфовичу сигналізувати й про нього? І того ж вечора Іван Євграфович, не роздумуючи довго, написав:

"Велику підозру викликає в мене мій сусіда Хмелько Прокіп Степанович. Це дуже релігійна людина, котра не пропускає жодної церковної відправи. Здається, він виконує в церкві обов'язки титаря, але як він справляється з ними, будучи німим, — не знаю. Та й чи справді він німий чи симулює такого? Не завадило б перевірити це за допомогою лікарів. Хмелько хворіє на вітову хворобу, весь час хитаючи в один бік головою, через що здається, ніби хоче сказати: "Ні, не погоджуюсь", "Ні, не схвалюю", "Ні, не пристаю на це" На жаль, у мене нема конкретних

фактів, бо я не ходжу до церкви й не буваю У Хмелька вдома, але вважаю за свій обов'язок звернути Вашу увагу на цю особу, яка, на мою думку, потребує детальної перевірки".

Тепер Іван Євграфович майже не має вільного часу. Усі його думки забирають характеристики й пошуки нових об'єктів для спостереження. Він рідко коли готує вдома страву, а воліє брати для себе й сина готові обіди в їдальні; він зовсім не може наглядати за сином: сам перестав готуватись до чергових лекцій у школі, як то робив раніш завжди; ледве викроює час переглянути газету, щоб не відстати від вимог епохи. Але зате він тепер спокійно спить ночами — спить на власному ліжку, а не казенному, а це — головне!

Листопад, 1980р.